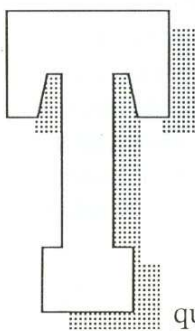

Rhode i la colonització grega a la Mediterrània Nord-Occidental

F. Riuró

*Ex-Delegat Local a Roses de l'antic
"Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas"*

al com es desprèn de les dades aportades per algunes fonts clàssiques i també del precari desenvolupament de la colònia en relació amb la veïna Empòrion, la vida de Rhode transcorregué plena de dificultats, conseqüència del seu llinatge dori i de les circumstàncies desfavorables produïdes després de finalitzar el predomini marítim (talassocràcia) de la metròpolis Rhodos a la Mediterrània.

A partir probablement de l'any 600 a.C. i escaig, la preponderància dels jonis focuus al nord-oest de la Mediterrània amb la ja avantatjada Massàlia i la proximitat de l'establiment de la que serà després la colònia Empòrion, filla de l'anterior, Rhode perdé les possibilitats d'un desenvolupament continuat per l'aïllament en el qual es veié immersa.

Si les dades tradicionals transmeses per les fonts clàssiques són certes (cal tenir en consideració que les monedes encunyades a la colònia són un testimoni positiu irrefutable), Rhode seria filla de la dòria Rhodos la qual durant un període corresponent al primer terç del primer mil·lenni abans de Crist, dominà el mar de la Cària (la Dòria microasiàtica) junt amb les ciutats del seu llinatge establertes al litoral i a la illa, senyorejà la part sud de l'Egeu i efectuà llargs creuers per la Mediterrània assolint la talassocràcia durant un període comprés entre els anys 899 i 876 (llista d'Eusebi-Diodor de Sicília, VII-13) (1). Durant les seves travessies efectuades en el transcurs d'aquest període i fins i tot més tard, fou visitada Eivissa (Gimneside, forma dòria), foren establertes factories o punts de recolzament com la nostra Rhode i la Rhoda de l'estuari del Ròdan (1') -lloc de grans activitats comercials pretèrites- i possiblement altres al mateix litoral provençal i llenguadocià. Recorregueren en diferents ocasions les costes llevantines peninsulars restant fixades a la toponímia del nostre litoral empordanès durant els temps clàssics, formes dòries com Malodes i Cypsela (2), topònims clàssics que són un testimoni de llur presència.

Antics vestigis arqueològics de l'activitat marítima amb punts de partida de l'Egeu els tenim ja des de l'Edat del Bronze a tota la conca de la Mediterrània occidental. Pel que a nosaltres ens interessa, cal citar els del Migdia francès: un oinocoe amb boca de pic trobat al "Bassin du Carénage", els punyals de coure xipriotes de Marsella i Auriol i un fragment de vas cretès o ciclàdic també de Marsella. Corresponents a un moment més recent, entre els segles VIII i VII, cal citar un altre oinocoe geomètric, possiblement calcídic procedent també de l'esmentat "Bassin", un amforiscos geomètric trobat en un lloc proper a Marsella, una petita hidria geomètrica i un lequito protocorinti, ambdós trobats al lloc de l'antiga Olbia; fíbules hel·làdiques de bronze trobades al Gard i altres; un oinocoe rodi de bronze de Pertuis i les troballes de ceràmica rodia efectuades a Marsella i a Saint-Blaise, a la Provença i a uns 40 quilòmetres d'aquella, a més d'altres que refermen la creença en la veracitat de les fonts sobre l'antiga colonització rodia (3).

En la creença de l'existència de Rhode i d'altres emplaçaments doris en el golf de LLeó i Provença abans dels primers intents de colonització focca, hem de pensar que no tot seria esponsorós per aquests llunyans establiments ja que perduda l'hegemonia, amb la reducció progressiva de l'activitat marítima en aquest sector, i havent fixat, conseqüentment, llurs ciutats importants al sud de la Mediterrània, el nord restà a mercè dels jonis foccus, forts opositors dels doris, establint el

control de les costes del nord d'Itàlia, del sud de França i del llevant de la Península Ibèrica.

Com s'hauria originat, però, l'assentament d'aquest establiment rodi al nord del golf de Roses? Cal només recordar les dificultats per a la navegació en produir-se temporals del nord o de l'est en aquests indrets, i que les possibilitats d'enfilar la costa en aquestes direccions són molt reduïdes àdhuc per a vaixells moderns els quals resten, a voltes, fondejats dies enters dins la rada esperant millors condicions. No solament els rodís sinó tots els pobles navegants que transitaran costejant pel golf, tindrien necessitat un cop o altre de recalcar, de redossar-se a l'abric del port. Sembla ben versemblant que els primers que després de posar els peus a terra ferma decidirien restar-hi, serien el rodís, possiblement per fixar, inicialment, una base o punt de suport per auxiliar altres naus dels seus germans, motiu que sembla corroborar Estrabó en referir-se als viatges d'aquests: *".... amb el fi de socórrer els homes emprerueren llargs creuers molt allunyats de la seva pàtria, navegant fins Ibèria on fundaren Rhode...."* (4). Estem segurs que de no haver restat ocupat el lloc pels rodís, algun dels pobles navegants de l'antiguitat (els mateixos foccus) haurien fixat aquí un punt de recalada o assentament donades les seves condicions.

De la vida de Rhode anterior a l'establiment dels foccus al litoral nord-occidental de la Mediterrània (finals del s.VII), no en sabem res; cal suposar però que ja finalitzada la impe-

tuositat inherent a la talassocràcia rodia, deuria seguir una vida considerablement ensopeada comptant solament amb les relacions més o menys espòradiques amb altres factories o colònies, amb establiments doris del litoral llenguadocià i provençal l'existència del qual sembla demostrada per l'arqueologia, i perquè no, amb Tarent i Siracusa. Naturalment caldria comptar amb relacions normals amb els indígenes, entre ells els de l'altra banda del Pirineu, de fàcil comunicació des d'aquest lloc car més al sud, en aquells moments, els estuaris del Ter, del Fluvià i de la Muga formaven una gran zona de maresmes de difícil comunicació amb el prelitoral i l'interior del país.

Hem de pensar que les primeres expedicions dels grecs que recorregueren les nostres costes anirien destinades a efectuar indagacions per intentar la localització i obtenció de l'element més preuat en aquells moments, els metalls, a causa de les dificultats inherents a la competència i a la llegendaria supremacia fenícia, per obtenir-los al sud de la Península. Aquesta activitat hauria de portar finalment, a manca de res més, a la recuperació d'antics útils metàl·lics, principalment objectes de coure o bronze com resta demostrat per la tant limitada presència dels instruments de l'Edat del Bronze al nostre sòl i les troballes de carregaments perduts de tals artefactes (5). Aquest comerç es realitzaria mitjançant intercanvi amb tota mena d'objectes manufacturats o bé amb oli o vi, productes amb els

quals fomentarien, a la llarga, l'obtenció per mitjà de la iniciació de plantacions. En relació amb el que acabem de dir, cal recordar l'existència de la famosa via Heràclea (denominada així en honor de l'heroi nacional dori Heracles), via marítima costanera dòria que pel nord d'Itàlia i la Provença portava a Ibèria, la qual tenia indubtablement, el seu origen en la utilitzada pels primers navegants doris que circularen per les nostres costes (6).

A partir de les fundacions focces de Massàlia i Empòrion, Rhode i altres establiments doris d'aquest sector, caigueren en la inseguretat veient-se obligats a desenvolupar les seves activitats comercials amb la competència d'aquelles més potents i ambicioses que es trobaven en un moment propici. Hem de recordar també, que en aquells temps la pirateria fomentada per uns i altres, senyorejava la mar i les costes.

Cal pensar que el motiu de l'establiment de les colònies jònio-focces, a més del seu interès comercial, seria supplantar les activitats dòries de la Mediterrània nord-occidental, especialment les instal·lades junt al delta del Ròdan l'emplaçament dels quals representaven un gran focus comercial marítim i fluvial amb penetració vers el centre i l'occident d'Europa i per tant, amb grans perspectives de desenvolupament posterior. Davant les dificultats constants en la seva expansió i àdhuc en el manteniment de llurs establiments del sud de la Península Ibèrica, amb el perill i pèrdua a mans dels cartaginesos dels mateixos (Mainake, comerç

amb Tartessos, etc.), cosa produïda posteriorment, els foccus posaren les seves il·lusions en els mercats del nord els quals significaren una evolució negativa en l'activitat de les factories dòries.

Sempre s'ha tractat la circumstància de l'establiment de la factoria marsellesa del sud del golf de Roses, la que després serà denominada Empòrion, i de llur emplaçament en lloc tant poc propici des del caire d'un fet normal de colonització sense entrar en els possibles motius del mateix. Aquest establiment a l'illa de Sant Martí, indubtablement eventual en els primers moments i probablement sense denominació formal (les fonts que utilitzà Aviè no el citen), ens fa pensar en la inexistència previa d'un pla o projecte de situació d'una factoria programada en aquest lloc, sobre una roca junt a la desembocadura del riu Fluvià el qual formava, junt amb la del Ter, unes maresmes i una zona d'aiguabarreig que hauria de permetre la penetració temporal d'embarcacions de poc calat, però sense un veritable port de resguard. És prou coneguda la normativa establerta i programada per a situar una factoria o colònia en un lloc ja predeterminat i amb possibilitats de desenvolupament. En altres condicions diferents de les existents en aquells moments, si els foccus haguessin tingut necessitat d'un lloc de recalada o d'establir una colònia en aquestes latituds, indubtablement s'haurien instal·lat al nord del golf, en el lloc de Rhode si aquesta no hagués existit, a causa de la qualitat inmillorable del port. Dissortadament, però,

el lloc restava ja ocupat i precisament pels seus competidors.

L'emplaçament del foccus, temporal o accidental en els seus inicis, es convertirà en factoria i colònia veritable sols en assentar-se a terra ferma, molt probablement a conseqüència del concurs d'emigrants de Focea i Alàlia (545 i 535) i Mainake (vers el 500), moments en els quals, en començar el seu desenvolupament, s'empraria ja l'apel·latiu d'Empòrion. Seria, conseqüentment, el moment de l'expandiment del nucli primitiu de l'illa construint, àdhuc, el primer temple amb caràcter definitiu.

La manca de condicions del primer lloc de recalada, amb la problemàtica del moviment d'embarcacions en una zona de possibilitats variables a causa de la meteorologia, sembla evidenciada per la construcció del port artificial, possiblement en restar inútils aquells fondejadors inicials. Cal pensar que un lloc a mercè dels vents de tramontana i de llevant en el qual aquests esdevenen a voltes molt poc tolerables per a tota mena d'embarcacions i sense refugi natural, no podia ésser programat per establir-hi una colònia permanent. Aquesta fou imposada, després, pels esdeveniments.

Si Empòrion ja colònia, disfrutà d'un període de gran floriment entre finals del segle VI i principis del II, fou degut, indubtablement, als atzars del destí quan l'assentament provisional evolucionà de manera imprevisible amb el creixement sobtat provocat pels immigrants. Les condicions de

comunicació amb el prelitoral i l'interior del país havien millorat ja considerablement possibilitant la intensificació de les relacions amb els indígenes. És el moment de l'expansió comercial de la colònia els testimonis de la qual els veiem en els materials d'origen colonial que apareixen a les excavacions dels poblats ibèrics.

En el cas de Rhode, ben situada junt a un port a prova de les eventualitats de la meteorologia, les coses haurien estat molt diferents de les que realment s'esdevingueren si els fets no haguessin canviat el curs de la seva evolució. És indiscutible que un port semblant no es troba en cap altre paratge del golf tot i que en diferents indrets del litoral adjacent existeixen petites rades o cales amb possibilitats, donat el cas, de recalcar, sempre millors que les immediacions de l'illot de Sant Martí d'Empúries però menys aptes per a l'observació de l'activitat marítima costanera.

Tenint en compte que Empòrion es desenvolupà normalment considerant les seves condicions mínimes, per quins motius no ho logrà Rhode amb un port immillorable? Les causes són prou evidents.

Els focs disfrutaven d'un moment de desenvolupament comercial favorable motivat per l'hegemonia marítima (segle VI), cosa de la qual no disfrutaven, llavors, els doris que restaven restringits al sud de la Mediterrània i els seus establiments o colònies del nord restaven allunyades i amb dificultats de comunicació davant la forta activitat focca.

Essent Rhode l'establiment

dori del Mediterrani nord-occidental més allunyat de Massàlia, acudirien probablement a ella a partir del 600 (fundació d'aquesta última), immigrants procedents de les petites factories ròdies del delta del Ròdan i llocs propers, desamparades o abandonades davant la inèrcia produïda per la proximitat de la colònia focca. Per la pressió de Massàlia sobre aquests establiments i de la mateixa Rhode, la seva antiga activitat comercial tradicional sofrí una important devallada, situació que persistí, amb alternances, durant els segles VI i V. Tot i aquestes limitacions, no existiria altra alternativa que continuar els afanys per a la supervivència, malgrat les dificultats, dedicant les seves activitats a la producció i venda o bescanvi, en un radi més o menys limitat, de mercaderies d'obtenció pròpia com les derivades de la pesca (salaons, escabetxos, peix assecat, sal, mel, etc.), productes del conreu de la terra o bé manufacturats, propis o aliens.

Indubtablement, en relació amb contactes per via marítima, es produïrien en dies o períodes de tràngol, estades a la rada per redossar-se del mal temps, de vaixells de diferents procedències, o bé per repostar o fer aiguada. Probablement existiria ja un tràfic intermitent de mercaderies per via marítima i els primers intents d'un cabotatge incipient. Així continuaria la vida de Rhode aconseguint contactes amb el món exterior en períodes de tranquil·litat. A més, cal tenir en compte, tractant-se d'un poble mariner i navegant, la probable realització d'expedicions a d'altres bases o

colònies ròdies més o menys allunyades, a voltes arriscades, com Sicília, a Siracusa per exemple, amb escales seguint el litoral de llevant i el pont de les illes com ho demostra la troballa de dracmes de Rhode a Tortosa (7), junt a l'estuari de l'Ebre, últim punt de recolzament amb llocs de recalada de les costes llevantine peninsulars utilitzades per ells en el seu itinerari.

El cert és que els rodencs, malgrat les dificultats però amb el seu caràcter propi dels ròdis, rígids, obstinats i persistents, continuaren en les seves activitats i aprofitant les alternances i canvis deguts als moviments de pobles al centre d'Europa i altres factors com la desfeta dels atenesos a finals del segle V (413), (8), i la consegüent preponderància de Siracusa que provocaren una depressió temporal en els afanys comercials de Massàlia, progressen en el seu desenvolupament recuperant els antics mercats, inclús els de l'actual Catalunya francesa com resta evident per l'encunyació de les famoses dracmes. I és precisament amb motiu de les dracmes que Rhode perdé, després, aquella revifalla temporal de la qual disfrutà, passant definitivament, a ésser subsidiària de Massàlia i Empòrion com molt bé diuen les fonts:

Així, Estrabó (65 a. de C.-20 d. de C.) en part ja citat, que es serveix, per a dades antigues, d'Efor (405-340 a. de C.) - el qual tenia molta cura en utilitzar fonts anteriors a ell - diu, en el llibre XIV, cap. 2, paràgr. 10 de la seva Geografia, que *"es diu també dels rodís, que la seva preponderància marítima*

no data sols del temps en que fundaren la ciutat actual (es refereix a la nova fundació, l'any 408 de Rhodos amb la unió de les ciutats de l'illa, Ialissos, Lindos i Kamiros), sinó que abans de l'establiment de les Olimpíades (776 a. de C.) i amb el fi de socórrer els homes, (altres rodís o doris, suposem, donada la secular pugna amb el jonís), empengueren llargs creuers molt allunyats de la seva pàtria navegant fins Ibèria on fundaren Rhode que després fou possessió dels massaliotes" (9).

Igualment, Escimne de Quios (segle I a. de C.), que també, per a dades antigues, fou compilador d'Efor, escriu: *"....i les ciutats gregues poblades pels focus de Massàlia, la primera és Empòrion i la segona Rhode. Aquesta, fou fundada pels rodís els quals en altres temps tenien un gran poder naval" (10).*

És innegable que ambdues fonts tenen el mateix origen tot i que Escimne difereix en la interpretació ja que si Estrabó diu que Rhode fou possessió dels massaliotes, aquell parla de la ciutats gregues poblades pels focus que no és el mateix, però no hi ha dubte, com demostra l'arqueologia (les monedes), que Estrabó interpretà correctament les fonts anteriors. El cert és que Rhode caigué definitivament dins l'àmbit de Massàlia i, davant d'aquest fet, cal preguntar-nos en quin moment es produí aquest esdeveniment.

L'empenta comercial de Rhode a partir de finals del

segle V i dels inicis del IV amb l'encunyació de les seves dracmes, fou el motiu principal que provocà, tal com ja hem dit abans, el seu col.lapse. El seu desenvolupament depenia, a part de les relacions amb els pobles del territori proper, del comerç amb els del sud de França com ho demostra la profusió d'imitacions gèl·liques de les seves dracmes.

La reacció dels massaliotes i dels emporitans hagué de produir-se oportunament, cosa demostrada pel fet de posar en circulació les diferents emissions de les dracmes emporitanes. Aquest estat de coses resta testimoniats tant per les fonts clàssiques esmentades com per les dites emissions emporitanes i la desaparició sobtada de les dracmes de Rhode com ja veurem després.

Per aproximar-nos al moment en el qual es produí l'evolució de Rhode imposada per les circumstàncies, hem, previament, d'intentar de fer-ho amb el període que abarca aquesta evolució. Cal furgar, doncs, dins les dades històriques per acostar-nos, també, a l'origen i desenvolupament de les famoses dracmes.

Indubtablement les relacions preferents de Rhode, a part de les comercials amb els pobles del seu hinterland i del sud de França durant el període de llur expandiment, hauriem de buscar-les, en l'àmbit del seu llinatge, entre les colònies dòries germanes de la Magna Grècia, entre elles Tarent, la més important i, especialment, de Sicília, Siracusa, la filla de Corint, més propera, fundada aquesta, vers el 734, que acon-

segueix el màxim esplendor convertint-se en la més populosa i important ciutat del món grec durant la tirania de Dionís l'Antic (405-367)(11). És innegable que Siracusa és bàsica en el desenvolupament de Rhode, per tant si acceptem aquesta premissa, hem de conèixer quelcom sobre la dita ciutat en relació amb el període comprés entre l'últim treç del segle V i la primera meitat del IV.

Algun temps abans de Dionís, vers el 415-413, els siracusans hagueren d'afrontar-se amb una coalició atenesa que amb el pretext de les discòrdies entre jonís i doris a la illa i davant la preponderància progressiva de Siracusa que desmillorava enormement la influència jònia a la Mediterrània occidental ja prou debilitada feia anys després de Focea i Alàlia i les lluites internes, Atenes no tingué altra opció que plantar-li cara amb resultats negatius car fou batuda aparatosament el 413 (12). Per si això fos poc, es produí un altre afrontament entre siracusans i cartaginesos vers el 409-406, en el qual el llavors general Dionís conté i posa a ratlla els cartaginesos i les seves eternes pretensions a l'illa. Dionís, convertit en tirà, fou el factor d'aquest període de pau i prosperitat. Se'l sol anomenar Dionís I o l'Antic, ja que al morir ocupà el lloc el seu fill Dionís II o el Jove que fou molt diferent al seu pare.

Amb les victòries siracusanes decauen els estímuls atenesos - i els d'altres sectors de la família jònia - per als quals, a partir d'ací, comença la decadència definitiva, restant també continguts, momentània-

ment, els carteginesos que segueixen en els seus intents d'aconseguir avantatges. Amb l'entrebanc dels atenesos i la ràpida progressió dels siracusans, que a més s'extenen per la costa accidental d'Itàlia, podem imaginar-nos la contrarietat dels jonis de la Mediterrània nord-occidental, entre d'ells, naturalment, els focuus. Si ja existia una tradicional malevolença envers els rodís, a partir d'aquells moments es podria convertir en hostilitat.

En aquest moment de la progressió i consegüent preponderància siracusana a la Mediterrània, fou també, el més oportú perquè Rhode, fidel al seu llinatge - lleialtat que esdevé incrementada pel prestigi adquirit per la metròpolis amb la re-fundació el 408 de Rhodos, la capital federal-, porti a terme les seves primeres emissions de dracmes vers el 380-370 imitant les famoses monedes del gravador Evainetos que es desenvolupa, a les darreries del segle V, a Siracusa. És el període de la màxima formosor de les monedes siracusanes que no fou aconseguida per les de cap altra ciutat del món grec. Els seus gravadors, l'esmentat Evainetos i Kimó i Eumenos, tingueren imitadors arreu del món grec.

Les dracmes que encunyà Rhode aprofitant les circumstàncies favorables, presenten a l'envers el bust d'Aretusa, la ninfa siracusana, tema preferit, junt amb el de Persèfone, dels anversos de les monedes de Siracusa. Al revers, la rosa pròpia de la seva metròpolis Rhodos. Tant l'anvers com el revers corresponen a llocs del

seu llinatge, contràriament al que esdevé posteriorment amb les d'Empòrion - aquestes, inferiors en qualitat artística-, les quals, tant l'anvers (Aretusa o Persèfone) com el revers (Pegàs de Corint i de Siracusa), corresponen a figures del llinatge dori. Calia doncs, aprofitar-se de l'èxit de les dracmes rodenques. Amb tot, hem de recordar que ens trobem en una època en la qual la manca d'una ètica reconeguda o d'acords de caràcter juridic-comercial entre els pobles, permetia tota mena d'abusos en aquests ordres, arribant tant a la imitació excessiva de totes les monedes que adquirien un cert prestigi com, per altra banda, a la propagació de la pirateria o de fer el cors per part de tots ells.

La reacció del focuus del nord-oest de la Mediterrània enfront del prestigi adquirit pels siracusans que hagué de repercutir en els establiments doris d'aquest sector els quals tot i la relativa eufòria continuaven prou aïllats, fou decisiva.

La disminució de l'activitat comercial rodenca al sud de França, al Narbonès i a l'Aquitània suplantada pel comerç marsellès i l'emporità, es manifesta a la numismàtica car són prou coneguts els casos de les dracmes de la seca rodenca el rètol de les quals ΠΟΛΙΤΩΝ ha estat desfigurat o bé mallat en algunes i barrades altres, això és, desmonetitzades (13). Àdhuc existeix una dracma gàl·lica -és de suposar que en el seu temps serien moltes- imitació d'una altra d'emporitana reencunyada sobre imitació, també gàl·lica, d'una de Rhode (14). Resta clar,

doncs, que en un moment determinat desapareix quasi totalment el comerç bàsic rodenc essent substituït essencialment pel massaliota i l'emporità. Les monedes de Rhode han estat, la majoria d'elles, anul·lades suprimint o desfigurant els rètols i, possiblement, foses per encunyar part de les emporitanes i d'altres, després d'una probable requisita o intercanvi, la qual cosa sembla evidenciar la quantitat tant limitada d'elles recuperades dintre del territori de Rhode i de les proximitats. Amb tot, és de creure que en alguns llocs continuarien circulant car es coneixen imitacions anapígrafes més tardanes (tresoret de Valera, Cuenca) (15), demostració del crèdit adquirit per aquestes dracmes.

Quan es produí la crisi del comerç de Rhode? Es tracta d'una qüestió prou vaga que per apropar-nos a ella sols disposem de fets de cronologia encara incerta i depenents, també, de la interpretació que es doni a les dades corresponents. Per una banda, si acceptem que la crisi de Rhode i l'anul·lació de les seves dracmes poguéssim situar-la quelcom abans de l'inici de les encunyacions de les emporitanes- com semblaria natural pel que hem exposat abans- la data de les quals, si és possible admetre la deduïda de manera molt acceptable per Amorós (16), que la situa després del 317-310, podríem aventurar la de 320-310 per a la crisi de Rhode. Amorós dedueix aquest moment posterior a 317-310 comparant els anversos emporitans amb els siracusans del període que va de Timoleont a

Agatocles (337-317) analitzant tots els detalls de manera exhaustiva (estudis morfològics, de símbols i paleogràfic).

Com a dada complementària que te relació amb fets que també ens concerneixen, creiem oportú fer notar que just o poc abans de les primeres dracmes emporitanes d'imitació de les siracusanes i corinties del Pegàs, Emporion havia portat a cap una altra emissió. Es tracta de les dracmes que imiten les cartagineses, amb una ninfa mirant a l'esquerra, com les siracusanes i les de Rhode, a l'anvers, i cavall quiescent, com les cartagineses, al revers. La llegenda ΕΝΤΟΠΙΩΝ amb Ν en lloc de Μ, com les primeres del Pegàs i d'identica morfologia, ens demostra que són sincròniques o molt properes. Per altra part, Empòrion es caracteritza sempre per la imitació.

Una segona possibilitat de datació de la crisi de Rhode, possiblement menys raonable que l'anterior, que podria portar-nos a un moment quelcom més baix però que creiem necessari considerar, caldria basar-la en aquell fet tant important ocorregut envers l'any 1850 en un lloc proper a Roses, que consistí en la troballa d'un tresor de monedetes de plata junt a l'antic camí de Cadaqués, les circumstàncies de la qual són desconegudes com també el nombre exacte de monedes i el que es va fer de la majoria d'elles. Solament sabem, segons Amorós (17), que aparegueren en gran quantitat i que Gaillard, numismàtic francès, en va adquirir bona part. No aparegué, diu Amorós, cap moneda de Massàlia ni cap

dracma d'Empòrion, però sí, segons sembla, un divisor del Pegàs o del Crysaor, tot i que no resta gens clar a quin tipus correspon. No es fa referència tampoc, a dracmes de Rhode. La cronologia d'aquestes monedes - copiades de tipus originals de dates i seques diferents, moltes d'elles de la siracusana, i que abracen un període considerablement llargdeduïda de la comparació, Amorós la situa entre el 460 i el 290 aproximadament, considerant els períodes de difusió de les mateixes. Moltes d'elles són còpies realitzades a Empòrion car porten les sigles EM o simplement E. Altres sense atribució concreta, podrien correspondre molt bé a la de Rhode (les de tipus siracusà restants).

Cal tenir en compte que totes les circumstàncies ocasionants dels casos de soterrament de tresors monetaris obeeix sempre a algun fet o possibles fets susceptibles de perill de la seva pèrdua, generalment perill de guerres o lluites de la mena que sigui, per tant, la data aproximada de l'ocultació d'aquest tresor podria situar-se vers el 280-270 considerant que les monedes originals més recents correspondrien, més o menys, cap el 330-300 i les còpies, al 320-290 segons Amorós. Ara bé, tant podria correspondre aquesta ocultació de monedes a la deflexió de Rhode propiciada per Massàlia i Empòrion, com a la irrupció de les tribus desplaçades (bèbrics, celtes) empeses pels volques (gals), que en aquestes dates travessarien el Pirineu invadint l'Empordà (18) ocasionant l'ocultació del tresor vers el 280-270.

Per altra banda hem de recordar que en un moment situat una mica més enllà del 317-310 (310-300 ?), correspondria el tresor monetari de Tortosa ja esmentat, en el qual aparegueren tres dracmes de Rhode, dues d'Empòrion del tipus cartaginès de la mateixa cronologia de les primeres del Pegàs -de les quals no n'aparegué cap exemplar- i una didracma d'Ebusus. Això demostra, a més d'indicar-nos l'itinerari del pont de les illes a partir de l'Ebre, que en els moments de l'aparició de les primeres dracmes d'Empòrion encara seguien circulant, en algun lloc, les de Rhode que no havien estat anul·lades o suplantades.

Resumint, si acceptéssim que aquest moment problemàtic i incert de Rhode pogués situar-se, per una part, poc abans o a l'inici de l'encunyació de les primeres dracmes emporitanes, la data aproximada seria vers el 320-310 la qual ens donaria un període de circulació de les rodenques d'uns seixanta anys, molt acceptable. Per altra part, si suposéssim que poguéssim relacionar-se amb l'ocultació del tresor de petites monedes, podria situar-se vers el 280-270, data amb la qual el període de circulació de les dracmes de Rhode seria d'uns cent anys, excessivament llarg, amb l'aggravant que aquesta data seria massa baixa i possiblement més relacionable amb la invasió provocada pels volques. Per tant, com a data provisional i sols basada amb fets que de moment no es poden fixar de manera absoluta, mentre no es produeixi alguna circumstància - possi-

blement arqueològica- que la modifiqui, optem per proposar la de 320-310 més propera a la que podria correspondre la troballa de Tortosa.

Tant si fos la data proposada com alguna d'altra que indubtablement no seria molt allunyada, és indubtable que Rhode hagué de limitar-se a atendre solament un mercat de rodalies amb els seus productes de salades i altres derivats de la pesca com ja hem dit abans, indústria la tradició de la qual perdurà fins els primers segles després de Crist com es dedueix de les excavacions. Igualment, i a partir com a mínim del segle III abans de Crist, les excavacions han revelat l'existència d'una important indústria de ceràmica (19).

Amb tenacitat i constància els habitants de Rhode continuaren el seu desenvolupament segons les possibilitats com bé ho demostra l'aparició molt freqüentment, a les excavacions, de dracmes de coure o bonze (calcs) de cap el 300-250, amb les mateixes característiques i motius de les anteriors de plata però anapígrafes - fet significatiu- de les quals se'n coneix també una procedent d'una troballa que se suposa efectuada a Sevilla junt amb monedes narboneses i dracmes ibèriques imitació de les emporitanes (20). Acompanyen els calcs citats, divisors de petit mòdul també de coure o bonze, semblants a una peça que formava part del tresor de petites monedes de plata trobat a Pont de Molins el 1868, amb cap mirant a la dreta a l'anvers i rosa de perfil al revers, igual o molt semblant a la d'unes monedes de Kamiros (Rodes) (21).

No solament la circumstància d'aquest aïllament de Rhode resta manifest, en aquells moments, a l'activitat comercial la manca o restricció de components específicament doris de la qual es reflecteix a l'arqueologia, sinó que ja de molt temps abans, aquests havien de correspondre, forçosament, als d'origen focu o d'altres factories gregues o púniques ja que els mercats més propers restarien saturats d'aquests davant la gran activitat focu a la part nord de la Mediterrània occidental.

Aquest fet de la supervivència de Rhode a través d'un sens fi de dificultats al llarg de la seva existència, ens palesa de manera inequívoca, que aquelles qualitats tant pròpies del poble dori, de tenacitat i fidelitat al seu origen, restaren permanents, inalterables, fins els últims moments dels temps clàssics. Maluquer, referint-se a la persistència de la seva personalitat rodia, diu: " Si examinem objectivament les poques cites històriques antigues, veiem ja d'una manera molt clara el que fou Rhode. En primer lloc, hem de partir de la base que els habitants de Rhode acceptaven plenament el seu origen rodi, i n'era tal la seva certesa, que quan la ciutat, seguint l'impuls de les altres ciutats gregues d'Occident, creà una moneda, hi posà com a símbol la rosa de Rodas perquè no hi hagués cap dubte. El fet d'haver triat precisament aquest símbol és, al meu entendre, l'expressió d'una voluntat ben definida d'individualitzar-se, probablement enfront del potencialisme d'Empòrion. En aquest cas no es tracta d'imitar

una moneda pel prestigi comercial que pugui tenir, com és el cas freqüent de moltes ciutats gregues i de la propia Empòrion. És a dir, que l'elecció del tipus de la rosa té un caire més aviat polític que econòmic. Marca el fet de la diferenciació racial dels jonis d'Empòrion, i representa una declaració explícita del propi origen rodi." (22).

L'arqueologia de Roses. Situació dels jaciments.

La part o nucli més important i antic del jaciment de Rhode, ocupava un monticle baix corresponent a la cadena d'ondulacions existents al nord-est del golf de Roses, pròximes i adossades al peu del massís de la península del Cap de Creus. Aquest monticle restava situat en un lloc molt proper i a llevant del torrent de la Trençada i fou ja ocupat en època prehistòrica (23). D'unes proporcions molt superiors al que resta actualment, on existeixen les despulles de l'església romànica de Santa Maria, fou escapat i suprimit en gran part quan es construí la Ciutadella durant la segona meitat del segle XVI. S'estenia vers el nord on avui resta el fossat o vall del recinte fortificat, les defenses exteriors i els glacis i possiblement més enllà. Sobre aquesta part desapareguda, al nord-est de Santa Maria, quedava situada l'església parroquial de Sant Andreu que corresponia a la població existent en aquells moments (segles XIII al XVI), ja que l'altra (Santa Maria), pertanyia al cenobi. Aquesta denominació del titular al qual fou

dedicada la parròquia, perdurà fins després que la Ciutadella perdé la seva utilitat ja que el baluard del nord-est proper al lloc on havia existit aquella església se l'havia nomenat sempre, baluard de Sant Andreu (24).

Dissortadament, en la desaparició d'aquesta part del monticle hi va també, naturalment, una gran part del jaciment primitiu de Rhode, possiblement el més important.

Aquest nucli primitiu de la colònia s'estengué després pel planell del costat de llevant, arribant fins a prop de l'antic camí de Cadaqués. Per la part de migjorn s'allargaria fins la mateixa vora del mar el qual, en aquella època, estaria situat més ençà d'on s'aixeca el mur meridional del recinte.

L'extensió de la Rhode ja més recent, junt amb alguns petits ravals o vil·les quelcom separades, abraçava, a partir dels segles IV-III a. C., l'espai comprès entre els torrents de la Trencada i del Ginjolers. Marquen però els límits de zones habitades properes, les restes que havien existit, abans d'ésser urbanitzat, el sector del Puig de'n Mates, a ponent, més enllà de la Trencada, els que existirien junt a uns terrenys dedicats a vinya, també urbanitzats actualment, a l'est del carrer de la Reforma o Avinguda del Grecs, més enllà del torrent dels Ginjolers, on es podia recollir ceràmica hel·lenística i campaniana, i junt al Cementiri actual, emplaçament que també resta denunciat per les troballes superficials de ceràmiques.

Més allunyats existeixen altres emplaçaments els quals

podein tenir relació amb Rhode tot i que haurien correspost, probablement a grups indígenes. Un d'ells és la vila rústega en part excavada, situada al lloc de can Ponac o vinya de les Arenes, en la qual aparegueren vestigis preromans i romans (25), i un altre, molt important, és l'emplaçament preromà indígena existent junt al dolmen de la Creu d'en Cobertella (26).

Durant l'època romana es construïren algunes vil·les que ocuparen, segons les dades que posseïm, la part est de l'antic camí de Cadaqués on existien les vinyes d'en Gallet i d'altres, i també a la vessant del planell del mateix sector que mira vers migjorn en una part ocupada per la població actual, les primeres construccions de la qual daten ja del segle XVIII (carrers de la Trinitat i propers) on han aparegut, en construir nous edificis, restes importants.

Abans de referir-nos als treballs realitzats en el solar de la Ciutadella per particulars aficionats o bé de forma oficial o oficiosa, cal parlar d'alguns precedents de troballes importants anteriors realitzades a les proximitats de Roses.

Ja en el segle XIV el rei Martí l'Humà (1359-1410), s'interessà per una troballa casual de vasos antics "prop d'una església dita de Sant Basili sobre Roses", dada procedent d'una carta del dit rei, segons diu Puig i Cadafalch al pròleg del seu treball "L'arquitectura romana a Catalunya" (27). Certament no s'ha pogut aclarir res sobre la situació de l'església de Sant Basili i la classe o característi-

ques d'aquests vasos (28). Semblaria evident però, que no es tractaria de peces vulgars sinó d'una possible qualitat donat l'interès del monarca que havia regnat anteriorment a Sicília i tindria prou coneixement de les antiguitats, especialment les clàssiques que serien, probablement, molt abundants a la illa.

Un altre fet molt interessant i ben concret que es relaciona directament amb la colònia i del qual ja n'hem fet esment anteriorment, és la troballa efectuada vers l'any 1850, del tresor de petites monedes de plata, efectuada en arranjar l'antic camí de Cadaqués (29). De les monedes d'aquest tresor, l'antiquari i col·leccionista francès Mr. Joseph Gaillard en va adquirir bona part i els tractadistes i numismàtics Zöbel, Delgado, Vives, Heiss i Hill en publiquen algunes. En base a aquestes, Josep Amorós realitzà un estudi que inclou també altres monedes anteriors a les dracmes emporitanes de diferents troballes per obtenir-ne la cronologia aproximada (30).

Les primeres excavacions.

Vers l'any 1915, el senador senyor Frederic Rahola junt amb l'alcalde de Roses senyor Sabater, instaren a l'arquitecte i arqueòleg Josep Puig i Cadafalch el qual en aquelles dates dirigia les excavacions d'Empúries, a que s'efectuessin treballs de prospecció dins la Ciutadella en base a les troballes de monedes, ceràmiques i altres objectes antics realitzades allà, Conseqüència d'aquestes gestions de Rahola i Sabater

fou que Puig i Cadafalch visités Roses i que davant l'evidència propiciada pels materials arqueològics, encarregués a Pere Bosch Gimpera, llavors ja Director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, la realització de les primeres prospeccions les quals s'efectuaren durant els mesos d'estiu de l'any 1916. Els treballs consistiren en diferents cales (per les referències que en tenim, foren tres) que es realitzaren per personal local dirigit per Emili Gandia, excavador d'Empúries, ajudat pel seu encarregat Joan Baptista Escrivà (Batista) que fou qui restà tot el temps sobre els treballs. Aquests foren supervisats esporàdicament per Bosch amb la presència de Sabater, l'Alcalde de Roses.

Hem dit que Bosch supervisà els treballs esporàdicament, dada que coneixem per les manifestacions fetes per Batista, molt posteriorment vers l'agost de l'any 1943, en iniciar la col.laboració del signant als treballs d'Empúries. Batista efectuà les prospeccions de Roses ja mal disposat, acostumat a trepitjar les abundoses deixalles antigues a l'altre extrem del golf en lloc poc revoltat i fàcil. La profusió de les troballes a Empúries fou la causa de la decepció de Batista, manifestada per ell, al qual seguiren Gandia i Bosch, davant les pobres i migrades de Roses. Altrament, ni a Gandia ni a Batista els interessava una complicació amb Roses car prou treball tenien a Empúries.

Amb tot, sembla que Puig i Cadafalch i Bosch, incitat el

primer pels aficionats de Roses, volgueren una confirmació a les suposicions sobre el jaciment car l'any següent la Junta de Museus de Barcelona envià Joaquim Folch i Torres, Director del Museu de la ciutat comtal i poc habituat a l'arqueologia clàssica de camp, a continuar les prospeccions l'any següent, el 1917. Folch i Torres realitzà vuit cales en diferents indrets de l'interior del recinte emmurallat, els resultats de les quals seguiren, sembla, la mateixa tònica dels treballs anteriors segons les informacions donades a la publicitat, tot i que els materials no foren estudiats exhaustivament. Hem de tenir en compte també, els coneixements una mica rudimentaris d'aquella època. Igualment cal recordar que Folch i Torres efectuà excavacions al Puig de les Muralles (Puig Rom) sense treure'n conseqüències positives de cap mena (31).

D'acord amb les condicions esmentades, es determinà que els elements de cronologia més allunyats obtinguts a la Ciuta-

della, corresponien a ceràmica grega del segle V, per tant no tenim noció del motiu pel qual es deixà poc menys que per inútil el jaciment de Roses. No obstant, excepte en alguns casos en els quals es presenten elements que la superen, aquesta és la data aconseguida en la majoria dels treballs posteriors.

Els treballs de Bosch i Folch i Torres foren seguits i observats detingudament per Ferran Cufí i Font, un altre aficionat local, el qual després d'un període posterior de permanència a Cuba, inicià, en retornar a Roses, noves prospeccions entre els anys 1934 i 1936 amb l'ajuda d'un altre rosinc, Felip González i Vicens. Una gran part dels materials procedents d'aquestes prospeccions foren mostrats, en dues ocasions, a finals de l'any 1935 i principis del 1936 respectivament, per Cufí, mitjançant la intervenció de Josep Fraga, a l'autor d'aquestes ratlles aleshores membre de la Secció d'Arqueologia del Grup Excursionista i Esportiu

*Fragment d'una gran "hydria" grega amb palmetes, segle V a.J.C.
(Dibuix de Mercè Ferré)*

Gironí, i a la vista i reconeixement dels quals es pogué determinar que tot i que no depassaven en anterioritat el segle V a. de C., cobrien un període molt llarg de la vida de la Roses primitiva.

Era necessari, davant les possibilitats del jaciment, continuar prospectant per intentar d'obtenir testimonis anteriors que ens palesessin l'existència del període que s'iniciaria en els temps als quals ens remetien les fonts antigues si les dades d'aquestes eren certes, de les quals existeixen indicis que les corroboren. Amb aquest convenciment i aprofitant l'estada en un destacament militar de Roses ocupant el càrrec de Milicià de Cultura durant set mesos de l'any 1938, foren realitzades pel signant junt amb Ferran Cufí, altres quatre cales de prospecció. Els resultats foren millorats amb la indubtable confirmació que el jaciment era grec davant l'aparició d'un fragment de planxa de plom amb part d'un text epigràfic grec.

Amb els resultats obtinguts fins aquells moments, restava clar que el desenvolupament del nucli de població es perllongava fins l'alta Edat Mitjana (monedes del baix Imperi, ceràmica paleocristiana i una pestanya de civella de cinturó visigòtica decorada amb cabuixons de vidres de colors de la col·lecció Cufí i corresponent al segle VI (32), amb continuació posterior segons la làpida de Suniari del segle X, recuperada de la fàbrica de l'església romànica aquell mateix any de 1938 tot i que, momentàniament, no es determinà la data exacta ja que fou estudiada posterior-

ment (33). Per tant, era indubtable que la vida de Rhode, encara que no s'haguessin obtingut indicis arqueològics anteriors al segle V a. de C., ocupava ja un llarg període dins del temps com s'havia pogut entreveure anteriorment. I era indubtable, també, que els vestigis de la colònia romanien, en la seva major part, dins la Ciutadella.

Les excavacions posteriors a la guerra civil.

Després dels treballs de l'any 1938, resta un període en el qual hom desplega les activitats arqueològiques en altres jaciments fins que per l'interès de Lluís Pericot per l'arqueologia de les comarques gironines i després de conegudes aquelles activitats anteriors sobre el jaciment de Roses i les seves possibilitats, va decidir reprendre allà els treballs.

La nova activitat arqueològica a Roses, la qual ja es podia qualificar d'oficial car s'integrà en el "Plan Nacional de Excavaciones", fou realitzada per la llavors denominada "Comisaría Provincial de Excavaciones" el cap de la qual era el propi Pericot. Els treballs s'iniciaren el setembre de 1945 amb mà d'obra local i dirigits per Pericot i portats per Miquel Oliva i el signant d'aquestes ratlles, amb la posterior incorporació a l'equip de Pere de Palol (33').

El camp d'operacions que fou escollit després de sospesar les possibilitats, tenint en consideració els treballs anteriors, fou la zona propera a l'antic

cenobi i, immediatament després, al lloc de l'emplaçament del clàustre. Posteriorment s'actuà a l'interior de la nau de l'església junt als indrets prospectats l'any 1938 (cala nº 4, lloc de les troballes més antigues), amb continuació durant part de la primavera de l'any següent al mateix indret, amb mà d'obra cedida per l'Exèrcit, procedent de les instal·lacions militars de la costa properes a Roses. Posteriorment, durant la tardor del mateix any 1946, s'excavava a una necròpolis paleocristiana situada darrera l'església, a la part de llevant, necròpolis ja descoberta durant els treballs de 1938 (cala nº 2) (34). Al mateix temps, Pere de Palol, que s'interessà preferentment per les restes de l'inici de l'Alta Edat Mitjana, inicià els treballs al castre del Puig de les Muralles o de Puig Rom, prosseguint aquests durant el mes de novembre de 1947. D'aquestes activitats, Palol deduirà que es tracta d'un importantíssim emplaçament d'època visigòtica en el qual ja foren iniciats alguns treballs per Joaquim Folch i Torres durant l'any 1917 sense poder determinar llur identitat com ja s'ha indicat anteriorment. Al mateix temps que prossegueix la tasca al castre visigot, Palol excava parcialment una petita vil·la rústega romana amb reminiscències anteriors d'època pre-romana o hel·lenística, situada en una vinya d'Esteve Guerra, existent al lloc nomenat can Ponac o les Arenes, treballs ja esmentats (veure la nota 25).

Es produeix un altre lapse de calma arqueològica a Roses degut a la manca de recursos

car els que s'obtenen es dediquen ja, a partir del 1947, a Ullastret. Fins deu anys més tard, el 1957, no es prosseguien les tasques arqueològiques allà, però no a la Ciutadella. Durant la segona quinzena de juliol i els primers dies d'agost i per la recent instal·lada "Delegación Local del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas", es realitzaren els treballs de restauració del dolmen de la Creu d'en Cobertella (35). Amb tot, els treballs a la Ciutadella es reemprengueren l'any següent, el 1958.

El nou cicle d'activitats, iniciat aquest any 1958, també a càrrec de la Delegació Local, s'estrenà el 15 de juliol i es perllongà, en períodes emmarcats entre els mesos de juliol i agost de cada any, fins el 1960. Els treballs consistiren en la neteja d'enderrocs i runes soltes de les restes de l'església de Santa Maria enrunada durant la Guerra Gran, entre el desembre de 1794 i el febrer de 1795, realitzant, a més, la consolidació de les pilastres de separació de les naus i altres parts dels murs.

En aquest període, a part dels treballs citats, es va excavar, entre agost i setembre en prospecció, una zona situada a la banda exterior del mur de límit de ponent del recinte medieval del monestir, coincidint, per desconeixement de la seva existència, amb l'antic vall obert al peu dels murs. El professor Maluquer, que dirigia els treballs, no podia sospitar, dissortadament, que uns metres més a llevant existien les restes que cercava les quals aparegueren en realitzar l'últim dels sondeigs practicats l'any 1960.

Durant el juliol i primers dies d'agost d'aquest any, a més del desenrunament dels enderrocs de l'església, es realitzaren quatre cales o sondeigs de prospecció en diversos punts de la zona propera els quals considerarem amb possibilitats de guardar restes més antigues. Aquests sondeigs donaren resultats que s'han de considerar de les mateixes característiques, en termes generals, als aconseguits fins aquells moments excepte els materials obtinguts a la capa 9ª del sondeig nº 3 els qual consistiren en peces de sílex i ceràmiques d'època prehistòrica, materials que cal considerar, fins els moments actuals, els més antics apareguts a la Ciutadella (36).

Conseqüent amb la declaració de Conjunt Històric i Artístic de la Ciutadella i zones adjacents del 22 de febrer de 1961, la Delegació Provincial del Servei efectuà uns treballs inicials de sondeig en la part sud-est de la fortalesa durant els mesos d'agost i setembre del mateix any en el quals aparegueren a un estrat profund, fragments de ceràmica pseudo-jònica del segle V. Aquests treballs no pogueren prosseguir per l'obstaculització i negativa dels concessionaris dels terrenys els quals en aquells moments es consideraven, indegudament, amb prous drets per a procedir de tal manera amb l'antuència de l'Ajuntament.

Fent cas omís de la declaració de monument nacional i recolzats en l'ordre que els concedia permís condicional, els concessionaris procedeixen, durant els mesos de maig i juny, al derrocament de part de

la muralla de la banda sud del recinte (la frontal) fins el límit de la porta d'accés al mateix, i del juliol fins el setembre, el derrocament s'estén a la muralla de llevant des del límit (angle sud) fins el primer revellí, en una llargària total d'uns 150 metres. El 23 de setembre es produeix la voladura d'aquest últim tram. A més d'això esmentat s'enrunaren i esplanaren els glacis i defenses complementàries exteriors fins el límit nord del recinte.

En aquest dissortat període en el qual faltà poc per a produir-se la parcel·lació total de la Ciutadella i de llurs terrenys adjacents, període en el qual s'havia arribat, malauradament, a un principi d'acord entre els concessionaris dels terrenys i la Delegació Provincial del S.N.E.A. per tal d'efectuar treballs arqueològics accelerats en un temps limitat i amb l'aportació econòmica dels primers a fi de deixar després els terrenys lliures -entesa no acceptada per la Delegació Local ni per l'aparellador del Servei de Conservació del Patrimoni que intentaren per tots els mitjans que no es logrés l'avinença cosa que, per a la salvaguarda de la Ciutadella i del jaciment arqueològic era totalment necessari -es produí, en els treballs de desmunt de l'espallera de la muralla (20 de juliol a 5 d'agost), l'aparició i destrucció d'una gran part del jaciment hel·lenístic i romà, fet oportú que féu caure la balança vers la ruptura de l'entesa que es preparava i a la intervenció directe de la Direcció General de Belles Arts com ja veurem. Cal reconèixer que la conser-

vací de les restes de la Ciutadella i dels terrenys adjacents no urbanitzats es deu, paradoxalment, a la destrucció d'aquests estrats car la repetida entesa i pacte havien d'efectuar-se durant els propers dies mitjançant documents, per a la qual cosa ja s'havien efectuat viatges preparatoris a Madrid on residien els advocats dels concessionaris.

El dia 5 d'agost, en una visita d'inspecció per tal d'examinar les condicions dels moviments de terres i enderrocs, i esbrinar la possibilitat d'aparició de restes antigues, en el sector de la muralla de llevant i en el límit del desmunt de l'espallera interior de terra, es pogué observar la destrucció esmentada anteriorment, amb uns potents estrats visibles en el tall vertical. Denunciada aquesta destrucció, la Direcció General de Belles Arts resolgué posar fi per temps indefinit els treballs de derrocament i moviment de terres. Les obres, tot i l'ordre en possessió dels concessionaris i de l'Ajuntament, continuaren (voladura de la muralla el 23 de setembre) fins que després de diverses reiteracions de l'ordre i d'haver-se fallat negativament els recursos interposats, els treballs pararen definitivament. Així fou com es produí el salvament definitiu de la

Ciutadella i el seu jaciment arqueològic.

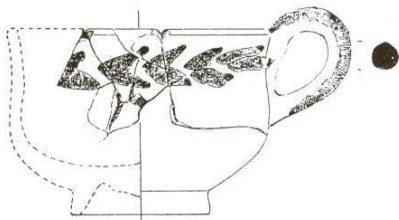
En el transcurs dels treballs de nivellació del terreny de l'interior del recinte, posteriors als de desmunt de l'espallera que provocaren la denúncia, i dels de derrocament de la muralla, en el període entre aquests i la interrupció definitiva de les obres, aparegueren restes de murs d'època diversa mig desgavellats a causa dels dits treballs, junt amb abundants fragments de ceràmiques antigues i modernes amb predomini de les primeres, cosa que donava motiu per efectuar alguna tasca de reconeixement i prospecció per determinar la importància de les restes, l'extensió de les mateixes i la possibilitat de fixar la cronologia relativa, a més d'intentar d'esbrinar la magnitud de les destruccions del sector més efectat, el proper a les restes, algunes d'elles encara en peu, de l'antic hospital de la Ciutadella.

Sol·licitada i obtinguda l'autorització de la Direcció General de Belles Arts, es procedí a iniciar els treballs. Aquests començaren el mes de maig de 1963 a càrrec de la Delegació Provincial del Servei i posteriorment foren prosseguits, des del 19 de juliol, per la

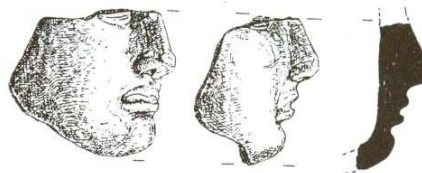
Delegació Local fins a finalitzar el mes. L'aparició d'un sector de construccions plantejat en forma hipodàmica o ortogonal amb carrers orientats de nord a sud (cardo) i transversals (decumenus, segons la terminologia romana), fou la gran sorpresa ja que dit plantejament era totalment desconegut, en aquesta època hel·lenística, a l'occident de la Mediterrània, època que aquí és determinada per les troballes d'aquesta zona (37). La circumstància de l'aparició d'aquest traçat de carrers i les troballes corresponents, dóna ocasió a denominar el sector de "barri hel·lenístic".

Amb aquest treball de l'any 1963 finalitza la intervenció de la Delegació Local del S.N.E.A. i per tant de la personal del sotassignat, a les excavacions de Roses tot i que la col·laboració amb el Servei continuà, més aviat de manera esporàdica, durant algun temps, fins la supressió de les Delegacions.

Els treballs metòdics d'excavació continuaren l'any següent per part de la Delegació Provincial i del Servei d'Arqueologia de la Diputació als quals s'hi sumà l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona en col·laboració. L'aparició, ja

Vas grec italo-corinti - Segle VI a. J.C.
(Dibuix Mercè Ferré)

Terracota helenística segle IV a.J.C.
(Dibuix Mercè Ferré)

detectada en els treballs de l'any anterior, de monedes de coure de la seca de Rhode, s'ha de considerar, també, un esdeveniment important. Es tracta de dues varietats de monedes de coure, de les quals ja n'hem fet esment anteriorment, que comprenen, una, les corresponents a un mòdul igual a les conegudes dracmes de plata, i l'altre, a les de petit mòdul que poden considerar-se divisors de les anteriors. La particularitat de les primeres és que foren, sinó totes, la majoria de les conegudes, reencunyades sobre peces probablement cartagineses car presenten, al revers, la rosa rodona encunyada sobre el pròtom de cavall característiques d'aquestes. En quant als suposats divisors, la seva peculiaritat es manifesta en que mostren al revers, una rosa de perfil la qual apareix, anteriorment i molt semblant, a les monedes de Kamiros, a la illa de Rodes (38). Les monedes de mòdul gran, les quals eren ja conegudes a principis de segle tot i que no se'n coneixia la seva procedència, Vives les anomenà "cales" (39) com les cartagineses car el seu modulatge és igual amb variacions de pes i "flan". En realitat, com ja hem dit, són calcs reencunyats per la seca de Rhode tot i que la seva atribució en aquell temps, àdhuc davant la constatació de la rosa al revers, no fou considerada. En quant a les de mòdul petit, fins al moment de la seva aparició a Roses l'any 1963, eren totalment desconegudes en coure o bronze, però sí se'n coneixien dues de plata de modulatge semblant, una d'elles trobada a Empuries formant part del conjunt del tresor aparegut l'any 1926, i l'altra

entre les del tresor de Pont de Molins. Els reversos d'aquestes, amb la rosa de perfil, Amarós els relaciona amb els de les de Kamiros (40).

Un altre esdeveniment important dels treballs de l'any 1964 fou la localització de forns de ceràmica de vernís negre, imitació de la "pre-campana", amb pàteres decorades amb tres palmetes radials estampades al fons de la peça i corresponents a la segona meitat del segle III a. de C. (41).

El treball al sector denominat "barri hel·lenístic" continuaren els anys següents de manera alternativa amb més o menys intensitat i encert fins al moment de la dissortada desaparició de Miquel Oliva l'octubre de 1974, car el malaurat accident es produí quan retornava dels treballs de Roses. Posteriorment, marcant ja un nou cicle d'actuació arqueològica i pel mateix Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació dirigits pel seu Cap, la professora Maria Aurora Martín Ortega, deixeble de Miquel Oliva, han continuat de manera més lenta però extremadament minuciosa i efectiva.

Troballes relacionades amb l'arqueologia de Roses.

En el transcurs dels anys, des que es despertaren els afanyos per a localitzar les restes de Rhode, s'han efectuat diverses troballes, a part de les relacionades anteriorment, de les quals, per les seves característiques, en volem parlar aquí perquè restin enregistrades

donada la possibilitat que es perdés la memòria d'elles car pocs són ja els que les recorden i comptats els casos de les que figuren en papers.

Entre els anys 1923 i 1924, segons referències del senyor Joan Ortensi i Berta, zelador oficial del Patrimoni Artístic a Roses, es produí la troballa de varies tombes antigues junt a l'encreuament dels carrers de Tarragona i de l'Escorxador, a l'inici del camí vell de Cadaqués, en ocasió de la construcció de tines per encàrrec del propietari del solar afrontant senyor Rahola. Aquesta mateixa referència la va obtenir el signant l'any 1957 d'un dels últims pastors que cuidaren ramats dins la Ciutadella, el qual va precisar que dins les tombes aparegueren "gerrets" a més d'ossos.

A partir de finals del 1961 es produïren vèries troballes de ceràmiques i monedes en practicar valls per a fonamentacions d'edificis en els sectors de la banda est i nor-est ja parcel·lats, en terrenys que havien format part dels adjacents a la Ciutadella, en els quals les construccions haurien de situar-se, excepte en alguns casos especials, a la distància de 40 metres del peu de les muralles després dels derrocaments parcials i nivellacions dels glacis, distància que fou determinada pel Servei de Conservació del Patrimoni d'acord amb les delegacions provincial i local del S.N. d'Excavacions. Altres troballes es produïren en zones més allunyades de les corresponents a terrenys propis de la Ciutadella com ja veurem. Cal pensar que en aquests sectors, el control de les obres dels

quals resultava molt difícil, podien haver aparegut, possiblement, altres elements arqueològics, a més dels observats i controlats, que haurien desaparegut per ocultació en el moments de llur aparició.

Cal comptar sempre amb l'egoisme tradicional de les gents dels nostre país que, en determinats sectors de les quals, en efectuar-se troballes en obres pròpies que podrien significar d'algun interès arqueològic que possiblement originarien entorpiments en les mateixes o suposats perjudicis en convenències particulars determinades, produeix una reacció contrària immediata que indueix als implicats a l'ocultació de les restes o objectes trobats i dels seus rastres. Malauradament a Roses, com a molts llocs de les nostres contrades, en nombroses ocasions motivades, generalment, pels interessos turístics, aquesta manera de procedir s'ha repetit àdhuc durant els anys en els quals l'estudi de les restes de Rhode havia pres ja caràcter oficial i amb les denúncies dels fets i la intervenció infructuosa dels que havíem de cuidar de la salvaguarda dels jaciments i altres restes. A Roses, l'explosió turística ha produït, pèrdues i depredacions incalculables, especialment als jaciments importants del sector de la població actual més propera a la Ciutadella i en altres terrenys adjacents o pròxims.

Varis són els casos coneguts produïts en relació al que acabem d'apuntar. Un d'ells es produí el mes de maig de l'any 1963 després dels últims treballs d'esplanació dels terrenys limítrofes de la Ciutadella, en

un indret proper a l'escorxador, en procedir a l'excavació per a fonaments. En el talús d'un marge excavat, aparegueren unes restes de murs i estrats arqueològics amb ceràmiques d'època hel·lenística de les quals es pogué reconstruir un vaset vernissat de negre. Prosseguida posteriorment la prospecció, calgué suspendre-la per motius relacionats amb les obres tractant-se de terrenys de propietat particular i no haver estat possible l'entesa amb els interessats.

Posteriorment, junt al carrer de Tarragona i del camp d'esports, en obrir valls i efec-

tuar importants rebaixos del terreny per a l'emplaçament d'uns magatzems en el transcurs dels mesos d'abril i maig de 1965, aparegué un potent estrat de cendres, carbons i terra cremada (*ustrinum*?), amb ossos corresponents a sepultures a més de ceràmiques antigues, materials alguns dels quals pogueren ésser recuperats. Devant el volum del moviment de terres de l'estrat fèrtil, foren denunciats els fets i cursats oficis a la Delegació Provincial, a l'Ajuntament i a l'interessat requerint l'atur momentani de les obres per procedir a efectuar prospeccions. Els resultats d'aquest requeriment foren totalment infructuosos i les obres continuaren, a partir d'aquell moment, a un ritme accelerat fins a completar el formigonat de les fonamentacions i altres obres del subsòl.

Durant l'estiu de 1967 es produí una nova troballa en un solar immediat al del cas anterior, també en obrir fonaments corresponents aquests, a un edifici de senyor Gabriel Plana. aquest cas fou observat i comunicat, com l'anterior, pel zelador del Patrimoni senyor Joan Ortensi. Es tractava, en aquesta ocasió, d'una tomba constituïda per tègules a doble vessant i altres al fons sobre les quals aparegueren algunes restes de l'ossada infantil. En aquells moments l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona efectuava una curta campanya a càrrec del professor Joan Maluquer de Motes al barri hel·lenístic de la Ciutadella. Posada en coneixement de Maluquer l'aparició de la

Plomb amb epigrafi grega procedent d'un estrat profund dels treballs d'excavació de l'any 1938 a la Ciutadella (Foto Riuró)

tomba, procedí, junt amb el celador del Patrimoni, a la recuperació de la mateixa en la qual, junt a les restes humanes, aparegué un vaset de vidre, únic objecte d'aixovar funerari com és normal a les tombes paleocristianes de Roses, Es tractava d'un enterrament infantil.

Un altre important fet del qual és necessari fer menció ja que reflexa la mentalitat de la qual hem parlat abans, es produí als voltants de l'any 1968 en procedir a l'excavació per a l'emplaçament d'un edifici que en substituiria un d'anterior situat una mica més enllà dels inicis del carrer de la Trinitat. En els treballs de rebaix per a la fonamentació aparegueren vestigis, l'extensió dels quals desconeixem, de mosaics romans que dissortadament no restaren massa temps a la llum del dia ja que foren coberts ràpidament amb el formigó dels assentaments. Si per l'afany de l'ocultació no fou possible veure i recuperar o ni tan sols fotografiar la important troballa, sí sabem que en aquest indret existia una vila formant part de la població d'aquells moments, igualment de la que estaria situada a la propera vinya d'en Gallet, al sud-est de l'escorxador, coneguda sols per la quantitat important de ceràmiques superficials, algunes d'elles hel·lenístiques, i de les tessel·les de mosaic que es recollien allà. Avui l'antiga vinya d'en Gallet resta ocupada per carrers, edificis de pisos, magatzems, etc.etc., sense que ningú s'hagi preocupat de conèixer l'extensió del jaciment que en aquell lloc havia existit i que indubtablement els contractistes d'obres i

els interessats cuidaren prou bé d'ocultar.

Igualment cal parlar de la troballa produïda aproximadament al mateix temps que la del carrer de la Trinitat i precisament en aquest mateix carrer, d'una altra tomba apareguda també en unes fonamentacions. Es tractava d'una sepultura infantil que com altres ja esmentades, contenia a més de les restes, un gerret de vidre que en voler-lo separar de la terra que l'embolcallava es reduí a fragments i es perdé segons les referències dels que ho presenciaren.

Altres troballes de sepultures es van produir en llocs més apartats com una àmfora apareguda sota l'hotel Grecs, en el barri del mateix nom, o les descobertes en un indret de la urbanització del Mas Oliva, formades per tègules. I en molts altres llocs, en terrenys de la pròpia població actual i de més enllà, llocs en els quals anaren apareguent en els treballs agrícoles al llarg dels temps anteriors a l'etapa turística, una quantitat probablement important de tombes amb coberta de pissarra, moltes peces de les quals foren utilitzades en la construcció de voreres, enllosats de patis o empits de finestres d'aquella època. La comprovació de les dimensions de moltes d'elles denunciava la seva procedència.

És innegable que dins els temps Paleo-cristians existiria una densa necròpolis en aquells indrets dels carrers de Tarragona, Trinitat, Escorxador i en tot aquell entorn, sobre una part de suburbi o raval possi-

blement abandonat com igualment succeí a Empúries en els primers temps de l'Era. Disortadament, el barri o part del qual des del segle XVIII ocupa aquests indrets i l'extensió actual de nous carrers i edificis, farà que sigui poc menys que impossible conèixer tot el que contingué aquesta part de la vila de Roses. Amb les necròpolis i les tombes disseminades aparegudes, però, podem creure que la població, en aquests primers segles després de Crist, esdevindria d'una densitat considerable. Ja anteriorment, en temps de Vespasià (69-79 d. de C.), se l'havia declarat municipi romà, amb dret llatí i amb el títol de "municipium Flavium Rhodiorum" (42), demostració de la importància adquirida.

Conclusió. Tot quan resta enregistrat i descrit en les pàgines anteriors constitueix un conjunt de dades i conceptes que formen part important de les efemèrides històrico-arqueològiques el coneixement de les quals és necessari per a comprendre el desenvolupament que al llarg dels temps ha mantingut la vila de Roses.

Es evident que els habitants i els residents actuals d'aquesta ciutat i també tots els interessats en la història del nostre país, haurien de tenir una noció positiva i real d'aquest desenvolupament històric, noció que seria bo que existís per poder salvaguardar el que resta en peu dels testimonis de l'antiguitat i el que podria apareixer en futures investigacions i excavacions si existís la voluntat i la possibilitat que es realitzessin.

Roses. Ciutadella.
Juliol de 1963.
Primera campanya sector
hospital.
(Foto Riuró)

NOTES:

- (1) Myres, J. i L. i Fotheringham, S., 1906.
- (1') Rhodanus segons les fonts clàssiques. Tot i que Schulten, en el comentari als versicles 625-628 de l'Ora Marítima d'Aviè, no creu en la colonització rodia del Mediterrà occidental - després, però, rectificà - i preten que "Rhodanus" és un nom d'origen ligur, aquest és massa suggestiu per no creure en la seva relació amb la colonització rodia. Veure Fontes Hispaniae Antiquae (F.H.A.), fasc. I, 1922.
- (2) Cypsela recorda la dinastia dels Cypselides (s. VII-VI), tirans de Corint, la gran ciutat dòria.
- (3) Benoit, F., 1965, p. 137 i ss.; García y Bellido, A., 1940 (1) p. 97 i ss.
- (4) Estrabó, XIV, 2, 10. Versió d'A. García y Bellido, 1945, p. 154.
- (5) Maluquer, J., 1966 (2) p. 16
- (6) García y Bellido A., 1940 (1) p. 115 i 116
- (7) Amorós, J., 1933, p. 39 a 42; Beltrán, P., 1946, p. 290 i 291.
- (8) Amorós, J., 1934, p. 59.
- (9) Versió d'A. García y Bellido, 1945, p. 154.
- (10) Fontes (F.H.A.), II, (Escimne, 196. Versió d'Schulten-Dopp. I, 11), p. 61, 62 i 212
- (11) Pericot, Ll. et alii, 1964, p. 84 a 87; Montanelli, I., 1961, p. 297 a 302.

- (12) Amorós, J., 1934, p. 58 i 59.
- (13) Vives Escudero, A., 1920, p.1 i ss.; García y Bellido, A., 1948, p. 55 a 58.
- (14) Vives Escudero, A., 1926, p. 1 a 6.
- (15) Mateu i Llopis, F., 1951, p. 207 i ss.
- (16) Amorós, J., 1933, p. 5 i ss.
- (17) Amorós, J., 1934, p. 50.
- (18) Bosch Gimpera, P.; 1932. p. 406 i 407.
- (19) Maluquer de Motes, J., 1965 (2) p. 149 i 151.
- (20) Mateu i Llopis, F., 1951, p. 239
- (21) Amorós, J., 1934, p. 22 i 49; Maluquer de Motes, J., 1966 (1) p. 67.
- (22) Maluquer de Motes, J., 1965 (2) p. 145.
- (23) Riuró, F., 1965, p. 56, i 1985, p. 206; Tarrús, J. et alii, 1989, p. 317.
- (24) Pons Guri, J. M., 1965, p. 52
- (25) Palol, P. de, 1952, p. 159 a 161
- (26) Oliva Prat, M., 1954, p. 19 a 22; Riuró, F., 1958, p. 60
- (27) Puig i Cadafalch, J. 1934, Pròleg, p. IX.
- (28) La localització de l'església de Sant Basili "sobre Roses", no s'ha determinat encara. Amb tot, Joan Badia creu, fent constar que és només una suposició, que podria tractar-se de l'antiga església parroquial del "Sorrall d'en Berta" actualment desapareguda, junt a la qual existien restes d'època romana i possiblement anteriors. Veure Joan Joan Badia, 1981, p. 222.
- (29) Botet i Sisó, J., 1911, p. 554.
- (30) Amorós, J., 1934.
- (31) Palol, P. de, 1950, p. 5 a 7.
- (32) Palol, P. de, 1950, p. 73 i ss., Palol, P. de, 1965, p. 25.
- (33) Palol, P. de, 1946, p. 273 i ss.
- (33') Pericot, Ll. et alii, 1952.
- (34) Riuró, F. i Cufí, F., 1962, p. 203 a 224.
- (35) Riuró, F., 1958, p. 49 a 62
- (36) Riuró, F., 1985 vol. II, p. 197 a 212.
- (37) Maluquer de Motes, J., 1965 - (1) p. 13 a 18.
- (38) Maluquer de Motes, J., 1966-(1) p. 65 a 75.
- (39) Vives Escudero, A., 1926, p. 1 al 6; Maluquer de Motes, J., 1966 (1) p. 65 a 75.
- (40) Amorós, J., 1934, p. 18 a 22. Ja a la medalla de Lluís XIV commemorativa de l'ocupació de la Ciutadella de Roses per les tropes franceses manades per Pressis Praslin, (1645), hi resta representada al revers, una nau d'època clàssica sobre la qual hi figura una branca amb tres roses de perfil. Aquestes roses haurien estat suggerides, indubtablement, a l'autor de la medalla, per la seva similitud amb les dels reversos de les petites monedes de còin.
- (41) Maluquer de Motes, J., 1965-(2) p. 143 a 151. Martín, M.A., Nieto, F.J. i Nolla, J.M., 1979, p. 219.
- (42) Hubner, E., 1892, p. 989 i 990.

BIBLIOGRAFIA

- Amorós, J., **Les dracmes empuritanes**. Barcelona, 1933.
- Amorós, J., **Les monedes empuritanes anteriors a les dracmes**. Barcelona, 1934.
- Badia, J., **Arquitectura medieval de l'Empordà**, Vol. II, B., Girona, 1981.
- Beltrán, P., **Las monedas griegas ampuritanas de Puig Castellar**, a Rev. Ampurias VII-VIII, Barcelona, 1945-46, p. 277 a 320.
- Benoit, F., **Recherches sur l'helenisation du Midi de la Gaule**, Aix en Provence, 1965.
- Bosch Gimpera, P., **Etnologia de la Península Ibérica**, Barcelona, 1932.
- Botet i Sisó, J., **Geografia General de Catalunya** de F. Carreras i Candi, vol. corresponent a la província de Girona, Barcelona, 1911.
- Fontes Hispaniae Antiquae, fac. I, **Avieno, Ora Maritima**, Edició d'A. Schulten., Barcelona, 1922.
- Fontes Hispaniae Antiquae, fac. II, **500 a. de J. C. hasta César**, Edició d'A. Schulten, Barcelona, 1925.
- García y Bellido, A., **La colonización phókaiá en España desde los orígenes hasta la batalla de Alalíe (siglo VII-535)**, a Rev. Ampurias II, Barcelona, 1940 (2) p. 55 i ss.
- García y Bellido, A., **España y los españoles hace dos mil años**, Madrid, 1945.
- García y Bellido, A., **Hispania Graeca**, Barcelona, 1948.
- García y Bellido, A., **Las primeras navegaciones griegas a Iberia (siglo IX-VIII a. de J.C.)**, a Archivo Español de Arqueología, n° 41, Madrid, 1940 (1) p. 97 i ss.)
- Hubner, E., **Corpus Inscriptionum Latinarum**, Suplement al vol. II, Berlín, 1892, p. 989 i 990.
- Maluquer de Motes, J., **Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña**, a Rev. de Girona, n° 31, Girona, 1965, (2ª edició), p. 17 a 22.
- Maluquer de Motes, J., **Rhode, la ciutat grega més antiga de Catalunya**, al vol. I d'homenatge a Jaume Vicens i Vives, Barcelona, 1965 (2) p. 143 a 151.
- Maluquer de Motes, J., **Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona)**, a Pyrenae 2, Barcelona, 1966 (1) p. 65 a 75.
- Maluquer de Motes, J., **El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña**. Discurs llegit a l'Institut d'Estudis Ilerdencs el dia 8 de maig de 1966, Barcelona, 1966 (2.)
- Martin, M.A., Nieto, F. J., Nolla, J.M., **Excavaciones en la Ciudadela de Rosas, (campanya 1976 y 1977)**, Girona, 1979.
- Mateu i Llopis, F., **Hallazgos monetarios VI**, a Rev Ampurias XIII, Barcelona, 1951, p. 203 i ss.).
- Montanelli, I., **Historia de los griegos**, Barcelona, 1961.
- Myres, J. i L. Fotheringham, S., **On the list of thalassocracies in Eusebius**, a Journal of Hellenic Studies, 1906, p. 84 i ss., i ídem 1907, p. 76 i ss. i 123 i ss.
- Oliva i Prat, M., **El dolmen de la Creu d'en Cobertella (Rosas, Gerona) y su cercano poblado ibero-romano**, a Archivo de Prehistoria Levantina, vol. V, València, 1954, p. 19 a 22.
- Palol, P. de., **Una lápida medieval de Santa María de Rosas**, a Analecta Sacra Tarraconensia XIX, Barcelona, 1946, p. 273 i ss..
- Palol Salellas, P. de., **Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña**, a Archivo Español de Arqueología n.º 78, Madrid, 1950, p. 73 i ss.
- Palol, P. de, **Descubrimiento e inicio de excavación de una villa romana en el llano de Rosas**, a Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, n.º 27, Madrid, 1952, p. 159 a 161.
- Palol, P. de, **Rosas, de la antigüedad a la Edad Media**, a Rev. de Girona, n.º 31, Girona, 1965, (2.ª edició) p. 23 a 33).

- Pericot, LL., Corominas, J.M., Oliva, M., Riuró, F., Palol, P. de, **La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948**, a Informes y Memorias de la Comisaría General de Excav. Arqueol., n.º 27, Madrid, 1952.
- Pericot, LL., Castillo, A. del, Vicens Vives, J., Polis, **Història Universal**, Barcelona, 1964.
- Pons Guri, J.M., **Nomenclátore de la Diócesis gerundense en el siglo XIV**, a Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XVII, Girona, 1965, p. 5 a 77.
- Puig i Cadafalch, J., **L'arquitectura romana a Catalunya**, Barcelona, 1934, Proleg p. IX.
- Riuró, F., **El dolmen de la Creu d'en Cobertella (Rosas, Gerona)**, a Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XII, Girona, 1958, p. 49 a 62.
- Riuró, F., **Situación actual de la ex-Ciudadela de Rosas en los aspectos legal y arqueológico**, a Rev. de Girona, n.º 31, Girona, 1965, (2.ª edició), p. 47 a 57.
- Riuró, F., **Diaris dels treballs realitzats dins la Ciutadella de Roses per la Delegació Local de l'antic Servei Nacional d'Excavacions Arqueològiques en el període comprès entre juliol de 1958 i juliol de 1963**, a Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Homenatge al Dr. Josep Maria Corominas, vol. II, Banyoles, 1985, p. 197 a 212.
- Riuró, F., i Cufí, F., **Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona)**, a Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XV, Girona, 1962, p. 203 a 224.
- Tarrús, J., Martín, M.A. i Nieto, X., **La Ciutadella de Roses**, a Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, any 1989, Figueres, 1989, p. 314 a 331.
- Vives Escudero, A., **La más antigua moneda acuñada en España**, a Memorial Numismático español, 2.ª època, n.º 1, Madrid, 1920, p. 1 i ss.
- Vives Escudero, A., **La moneda hispánica**, Madrid, 1926.

*Rosas, 25 de maig de 1963.
Primera campanya secto. Hospital.
(Foto Riuró)*

*20 de juliol de 1959.
Inici de la neteja de les runes de Sta. Maria del Mar
(Ciutadella). Foto Riuró*